

Ambroży Bogucki (Bydgoszcz)

JESZCZE O POCHODZENIU WYRAZU „SZLACHTA”

I. Uwagi wstępne

1.1. Tomasz Czarnecki w artykułach z 1999 i 2000 r. wyraził pogląd, że źródłem polskiego wyrazu *szlachta* nie jest niemiecki rzeczownik oznaczający ród (*slahta*, *slahte*, *slehte*, *Geschlecht*), lecz niemiecki przymiotnik brzmiący jako średnio-wysoko-niemieckie *sleht* lub wczesno-nowoniemieckie *schlecht*¹. Dziś wyraz *schlecht* odpowiada przymiotnikowi „zły” i przysłówkowi „źle”. Dawniej przymiotnik *sleht* – *schlecht* określał m.in. **niższą pozycję** w danej grupie społecznej w stosunku do innych członków tej grupy, np. *schlechte edelleute* to zwykli szlachcice w przeciwieństwie do hrabiów i baronów². W 2002 r. pisałem, że z poglądem T. Czarneckiego nie można się zgodzić ponieważ czeski wyraz *šlechta* i polski *szlachta* (lub *ślachta*)³ oraz ich derywaty są w źródłach

---

¹ T. Czarnecki, *O etymologii polskiego terminu „szlachta”*, *Studia Germanica Gedanensia*, t. 7, 1999; tenże, *Skąd pochodzi polski termin szlachta?*, w: *Pomorze, Mazowsze, Prusy*. Gdańskie studia z dziejów średniowiecza nr 7, pod red. B. Śliwińskiego, Gdańsk 2000.

² T. Czarnecki, *Skąd pochodzi*, s. 47 i n. wymienia też następujące znaczenia wyrazu *schlecht*: biedny, prosty, zwykły, pospolity, jednolity, zrównany, średni, przeciętny.

³ Tamże, s. 39, stwierdza, że najwcześniejszą formą tego wyrazu była *ślachta*. Ponieważ nie jest to pogląd powszechny, w dalszych rozważaniach używam najczęściej dzisiejszej formy *szlachta*.

XIV w. określeniami członków **wyższego** rycerstwa. Poza tym wątpliwości budzi wniosek, że czeski i polski rzeczownik pochodzi z niemieckiego przymiotnika⁴.

1.2. W odpowiedzi na mój artykuł z 2002 r. T. Czarnecki stwierdził, że moje argumenty nie są przekonywujące⁵. Swoją interpretację pochodzenia szlachty nazywa on „nową etymologią”, a tradycyjne poglądy w tej sprawie „starą etymologią”. W drugiej części odpowiedzi (z 2003 r.) uczony ten zgodził się z niektórymi moimi wnioskami i zmodyfikował swoją propozycję „nowej etymologii”⁶. W niniejszym artykule chciałbym odpowiedzieć na artykuły T. Czarneckiego z 2002 i 2003 r.

II. Pośrednictwo czeskie

2.1. Zdaniem wielu badaczy wyraz *szlachta* został zapożyczony z języka niemieckiego nie bezpośrednio, lecz za pośrednictwem języka czeskiego. Natomiast T. Czarnecki stwierdza, że przeciw pośrednictwu czeskiemu przemawia m.in. różnica fonetyczna samogłoski rdzennej wyrazów *šlechta* (głoska e) i *szlachta* (głoska a)⁷, a także nagłosowe ś i patalizacja spółgłoski l⁸. Wiele argumentów przemawia jednak za pośrednictwem czeskim. Niewątpliwie wcześniej został zapożyczony czeski wyraz *šlechta*. W kronice tzw. Dalimila z początku XIV w. występuje nie tylko wyraz *šlechta*, ale także jego derywaty *šlechtic* i *šlechtný*⁹. Ponieważ musiało upłynąć dużo czasu od recepcji wyrazu *šlechta* do ukształtowania się jego derywatów, recepcję tę trzeba datować najpóźniej na około 1200 r. Znacznie później, bo dopiero w drugiej połowie XIV w. pojawia się w źródłach polskich wyraz *szlachta* (lub *ślachta*)¹⁰.

---

⁴ A. Bogucki, *O pochodzeniu terminu „szlachta”*, w: *Kopijnicy, szyprowie, tenutariusze*. Gdańskie studia z dziejów średniowiecza nr 8, pod red. B. Śliwińskiego, Gdańsk 2002.

⁵ T. Czarnecki, *Uwagi o pochodzeniu terminu szlachta* (I), w: *Kopijnicy, szyprowie, tenutariusze*, Gdańskie studia z dziejów średniowiecza nr 8, pod red. B. Śliwińskiego, Gdańsk 2002, s. 381 i n.

⁶ T. Czarnecki, *Uwagi o pochodzeniu terminu szlachta* (II), w: *Biskupi, lennicy, żeglarze*. Gdańskie studia z dziejów średniowiecza nr 9, pod red. B. Śliwińskiego, Gdańsk 2003, p. 1.

⁷ T. Czarnecki, *Skąd pochodzi*, s. 61.

⁸ Tamże, s. 53; tenże, *Uwagi* (II), p. 3.4.3.

⁹ Zob. przyp. 25, 44–48.

¹⁰ T. Czarnecki, *Uwagi* (II), p. 3.4.1.

2.2. Niewątpliwie rycerstwo małopolskie i mazowieckie zostało podzielone na szlachtę i włodyków za przykładem Czech. Rdzennie słowiański wyraz *włodyka* używany był w Polsce z pewnością już we wczesnym średniowieczu; zapewne najpierw włodykami nazywano możnych, później całe rycerstwo, a w końcu niższe rycerstwo¹¹. Natomiast wyraz *szlachta* i jego derywaty zostały zapożyczone prawdopodobnie w XIV w., być może dopiero w związku z podziałem rycerstwa na szlachtę i włodyków w drugiej połowie tego stulecia.

W czeskim statucie z około 1370 r. (*Ordo iudicii terre*) znajdujemy zdanie: *si autem minus nobilis sive vladyka alium magnifice nobilem id est slechcziczonem magnificum pro capite citaverit*. W przekładzie tego zabytku z końca XIV w. czytamy: *i pakliby nižši vyžšieho, tociž vladyka šlechtice, pohnal z hlavy*¹². W przekładach tekstów łacińskich na język czeski z XIV i XV w. wyraz *šlechta* lub *šlechtic* jest jednym z odpowiedników terminu *baro*, który wtedy oznaczał członka wyższego rycerstwa¹³. Takie znaczenie ma wyraz *šlechta* m.in. w czesko-łacińskim słowniku Klareta z XIV w. (*baro sslechta*)¹⁴.

Według art. 49 statutu małopolskiego Kazimierza Wielkiego *militi vero famosio slachte* przysługiwała głów szczyzna 60 grzywien, *scartabello* – 30 grzywien, a *militi creato de sculteto vel kmethone* – 15 grzywien¹⁵. Z innych źródeł wiemy, że *scartabellus* nazywany był po polsku włodyką¹⁶. Także statuty mazowieckie z końca XIV w. i XV w. dzieliły rycerstwo na wyższe i niższe. W przekładzie Macieja z Rożana z połowy XV w. członek wyższej warstwy określony jest jako *szlachcic*, a niższej jako *włodyka*¹⁷. W źródłach czeskich i polskich XIV i XV w. dwie warstwy rycerstwa mają więc identyczne nazwy: wyrazy *šlechta* i *szlachta* oraz ich derywaty są w nich określeniami wyższego rycerstwa, a wyraz *vladyka* i *włodyka* określeniami członka niższego rycerstwa¹⁸.

---

¹¹ A. Bogucki, *Polskie nazwy rycerstwa w średniowieczu*, Włocławek 2001, s. 114 i n., 123 i n. W książce tej w kilku miejscach zamiast wyrazu *nobilis* wydrukowano błędnie *nobiles*: na s. 123 w. 13, s. 126, w. 28, s. 127 w. 6 i 23, s. 128 w. 26, s. 132 w. 25.

¹² *Prameny k dějinám státu a prava v Československu*, red. V. Vaněček, t. 1. Praha 1957, s. 217. Por. A. Bogucki, *O pochodzeniu*, s. 378.

¹³ V. Chládková a kol., *Ze staročeske terminologie sociálních vztahů (šlechta, šlechtic)*, Slovo o Slovesnost, t. 38, 1977, s. 232.

¹⁴ *Klaret a jeho družina*, sv. 1, vyd. V. Flajšhans, Praha 1926, s. 142, w. 971.

¹⁵ *Statuty Kazimierza Wielkiego*, opr. O. Balzer, Poznań 1947, s. 137.

¹⁶ A. Bogucki, *Polskie nazwy*, s. 113 i n. 118 i n.

¹⁷ Tamże, s. 114.

¹⁸ Nie spotykamy w późniejszych źródłach wzmianek o wymienionej w statucie małopolskim trzeciej warstwie rycerstwa (*miles creatus*).

2.3. Wyrazy *šlechta* i *szlachta* oznaczały nie tylko osobę¹⁹, lecz także grupę społeczną. W kronice Dalimila z początku XIV w. czytamy:

*Ostaralé stříebro a zboží šlechtu čini
a často šlechtu chudoba chlapstvem vini.
Když jest šlechta z chlapstvem smiešena*²⁰.

Wyraz *šlechta* jest tu kolektywną nazwą grupy społecznej wyższej od chłopstwa. Polski wyraz *szlachta* ma takie znaczenie dopiero w źródłach XV w., np. w utworze pt. „Rozmowa mistrza Polikarpa ze śmiercią”: *Thwoya kosza wszystkie zecze, tako szlachta jako kmyecze*²¹. Prawdopodobnie jednak już w XIV w. wyraz ten był określeniem nie tylko jednostki (*ten szlachta, nobilis*), lecz także stanu (*ta szlachta, nobilitas*).

Wyrazy *šlechta* i *szlachta* miały jeszcze jedno wspólne znaczenie: ‘przynależność do stanu szlacheckiego, pochodzenie szlacheckie, szlachectwo’²². W *Alexandreidzie*, czeskojęzycznej opowieści o Aleksandrze Wielkim z XIV w. czytamy, że król perski Dariusz tak powiedział do swoich wojowników:

*Každy vás svú šlechtu uzvéda,
uzpoměň sě na svého děda,
z kakéhos pošel poroda*²³.

Wyraz *šlechta* w tym zdaniu nie oznacza osoby ani grupy społecznej, lecz przynależność do tej grupy, pochodzenie z niej. Takie samo znaczenie ma polski wyraz *szlachta* w zapisce z 1390 r.: *Johannes... in iudicio indicavit, ukazał, suum honorem nobilitatis, quod dicitur szlachta*²⁴. Wyrazy *šlechta* i *szlachta* w tym znaczeniu są także rzeczownikami rodzaju żeńskiego (*ta szlachta, nobilitas*).

¹⁹ Zob. przyp. 14, 15.

²⁰ *Nejstarší česka rýmovaná Kronika tak řečeného Dalimila*, wyd. B. Havranek i J. Daňhelka, Praha 1958 (dalej cyt.: Dalimil), s. 77, w. 15 i n.

²¹ Słownik staropolski (dalej cyt.: SSP), t. 8, s. 572, w. 9.

²² Tak określa to znaczenie SSP, t. 8, s. 572, w. 4 i n. T. Czarnecki, *Uwagi* (II), p. 3.3.6. nazywa to znaczenie ‘abstrakcyjną cechą’. Uczony ten stwierdza słusznie, że taka „trójznaczność” wyrazowa (tj. ‘cecha’, ‘osoba’, ‘kolektyw’) zdarza się w językach słowiańskich często; jako przykłady podaje wyrazy *bieda*, *miernota*, *lichota*. Podobne trzy znaczenia miał wyraz *rada*: 1) ‘porada’; 2) ‘osoba’ (np. *pan rada* = senator) 3) ‘zespół ludzi’ (np. ‘rada miejska’). Zob. A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1974, s. 452.

²³ *Alexandreida*, wyd. Važny, Praha 1947, s. 65, w. 1301 i n.

²⁴ SSP t. 8, s. 572, w. 6 i n.

Prawie takie same były niektóre derywaty wyrazów *šlechta* i *szlachta* w XIV i XV w., np. czes. *šlechtic*²⁵ i pol. *szlachcic*²⁶; czes. *šlechtny*²⁷ i pol. *szlachetny*²⁸.

2.4. Reasumując stwierdzamy, że wyrazy *šlechta* i *szlachta* miały taką samą rangę w hierarchii nazw rycerstwa (*šlechta* – *szlachta* wyższy niż *vladyka* – *włodyka*). Wyrazy *šlechta* i *szlachta* miały kilka takich samych znaczeń i niektóre identyczne derywaty. Ponieważ zaś wyraz czeski został zapożyczony wcześniej, uzasadniony jest wniosek, że **bezpośrednim źródłem terminu *szlachta* był termin *šlechta***. Prawdopodobnie jednocześnie z wyrazem *szlachta* zostały zapożyczone te jego derywaty, które miały w obu językach prawie takie samo brzmienie, np. *szlachcic*, *szlachetny*, *szlachetność* (czes. *šlechtnost*). Inne derywaty powstały zapewne już po recepcji wyrazu *szlachta* (np. czes. *šlechtitel*, pol. *szlachciura*, *szlagon*).

Sądzę, że tezie o czeskim pośrednictwie nie przeczą drobne różnice fonetyczne. Różnica między niektórymi wyrazami czeskimi a ich polskimi odpowiednikami polega na tym, że w słowach czeskich samogłoska rdzenną jest -e, a w polskich -a; np. *bělost* – białość, *bledý* – błądy, *celý* – cały, *černý* – czarny, *děd* – dziad, *les* – las, *létat* – latać, *město* – miasto, *sedat* – siadać, *sled* – ślad, *vědomost* – wiadomość. Zapewne Polacy także zapożyczony obcy wyraz wymawiali nieco inaczej niż Czesi, zamiast *šlechta* mówili *szlachta*, lub *ślachta*. Oboczność rdzenia występuje także w pokrewnych wyrazach tego samego języka i w różnych postaciach tego samego wyrazu, np. *biały* – bielszy, niem. *slahta* – *slchte*. Różnice fonetyczne między wyrazem zapożyczonym a jego źródłem są niekiedy znacznie większe, np. łac. *castellum* (= gródek) > czes. *kostel* > pol. *kościół*²⁹.

2.5. Nie jest natomiast słuszna teza T. Czarneckiego, że polski wyraz *ślachta* został zapożyczony bezpośrednio z języka niemieckiego. Za bezpośrednie źródło tego terminu nie można uznać ani żadnej formy niemieckiej rodziny wyrazów *slahta*, *slahte*, *slchte*, *Geschlecht* (= ród), ani przymiotnika *slcht* – *schlecht*. Wyrazy te bowiem miały inne znaczenia niż termin *szlachta* i jego derywaty. Żaden z tych wyrazów niemieckich

²⁵ Zob. np. Dalimil, s. 77, w. 13: *Z chlapův šlechtici bývalí*.

²⁶ SPP, t. 8, s. 570, w. 47 (1399 r.): *Iaco Grzegorz gest pravi slachczicz*.

²⁷ Zob. przyp. 44–48.

²⁸ SSP, t. 8, s. 570, w. 21 i n. (1406 r.): *Zbilud querulabatur de Mathia ... quia non fecit sibi iusticiam pro vulneribus militaribus, videlicet szlachetne*.

²⁹ A. Brücker, *Słownik*, s. 260, hasło „kościół”.

nie oznaczał grupy społecznej, członka tej grupy ani przynależności do niej. Nie jest przekonywujące tłumaczenie, że język czeski odegrał tylko rolę wspomagającą; miała ona polegać na tym, że w procesie adaptacji nowego zapożyczenia niemieckiego zostały utworzone derywaty podobne do czeskich³⁰. Nie ma podstaw źródłowych domysł T. Czarneckiego, że niemieckie określenie prostego, zwykłego szlachcica przekształciło się w XIV w. w polską nazwę członka wyższego rycerstwa (*slehter edelmann* > *ślachetny włodyka* > *ślachta*? O tym poniżej).

III. „Nowa etymologia”

3.1. W artykule z 2003 r. T. Czarnecki dzieli rycerstwo na trzy warstwy: 1) nobilów wyższych, 2) nobilów niższych i 3) nie-nobilów czyli rycerzy służebnych³¹. W dalszym ciągu sądzi on, że źródłem wyrazów *šlechta* i *szlachta* był niemiecki przymiotnik *sleht*³². Inaczej jednak niż w 2000 r. tłumaczy ten uczony przyczynę recepcji. Jego zdaniem zapożyczenie przymiotnika niemieckiego do języka czeskiego nastąpiło najpóźniej w połowie XIII w. Stwierdza on, że na podstawie niemieckiego prawa lennego do nobilów wyższych (*Hochadel*) należeli książęta terytorialni bezpośrednio zależni od cesarza, a do nobilów niższych (*Landadel*, *Kleinadel*, *niederer Adel*) *dobrze urodzeni* zależni bezpośrednio od książąt i tylko pośrednio od cesarza. Czechy jako kraj lenny cesarstwa mogły mieć tylko jednego nobila wyższego, tj. króla, a możni czescy byli przed połową XIV w. nobilami niższymi. W Niemczech XIII w. jednym z określeń dla nobilów niższych były zdaniem T. Czarneckiego wyrażenia typu *slehte edelleute*. Sądzi on, że nieodzowne było zapożyczenie określenia *slehter edelmann* na oznaczenie nobilów bezpośrednio zależnych od króla czeskiego. Pojawiło się ono w Czechach jako grupa wyrazowa *šlechtny vládika*. Ponieważ termin ten był w użyciu niewygodny, został on skrócony; z wyrażenia *šlechtny vládika* powstał prosty wyraz *šlechta*, a później jego derywat *šlechtic* (= syn *šlechty*)³³.

T. Czarnecki stwierdza dalej, że w połowie XIV w. władca Czech jako Karol IV został najpierw królem Niemiec, a następnie cesarzem. Można

---

³⁰ T. Czarnecki, *Skąd pochodzi*, s. 47 i n; tenże, *Uwagi* (I), s. 385; tenże, *Uwagi* (II), p. 3.4.3.

³¹ T. Czarnecki, *Uwagi* (II), p. 2.2.2. i 3.3.3.

³² Tamże, p. 3.2.1. i 3.4.3.

³³ Tamże, p. 3.3.2.; 3.3.3.; 3.3.4.; 3.3.5.; 3.3.6.

władcy czescy bezpośrednio zależni od cesarza uzyskali wtedy status nobilew wyższych; do tej grupy wielmożów odnosiły się terminy (*ten*) *šlechta* i *šlechtic*. Natomiast termin *vladika*, którego użycie było związane wcześniej nie tylko z nobilemi, ale też z nie-nobilemi, stał się określeniem nobilew niższych. Dlatego też w II połowie XIV w. przeciwstawiano w Czechach terminy (*ten*) *šlechta* i *šlechtic* z terminem *vladika*. Ostatecznie w drugiej połowie XV w. ustalone zostały dwa stany czeskich *dobrze urodzonych*: określeniem nobila wyższego był wyraz *pan*, a nobila niższego *vladika*. Natomiast słowo (*ta*) *šlechta* oznaczało zdaniem T. Czarneckiego zawsze ogół nobilew wyższych i niższych³⁴.

3.2. W podobny sposób tłumaczy ten uczony powstanie polskiego wyrazu *ślachetny*. Sądzi on, że wyraz ten został zapożyczony bezpośrednio z języka niemieckiego około 1300 r., kiedy w Polsce panował Wacław II król czeski. Władca ten złożył dwukrotnie hołd królowi Niemiec z ziem polskich. Według niemieckiego prawa lennego Wacław był nobilem wyższym, a podlegający mu nobilem polscy mogli przyjąć termin niemiecki dla niższej grupy *urodzonych*. Zdaniem T. Czarneckiego niemieckie *slecht* zostało przekształcone w staropolskie *ślachetny*. Powstała według niego grupa wyrazów *ślachetny włodyka*, a z niej termin *ślachta* dla jednostki z grupy nobilew (podobnie jak w Czechach)³⁵.

3.3. „Nowa etymologia” T. Czarneckiego także w zmodyfikowanej postaci budzi wątpliwości.

3.3.1. Trudno uwierzyć, że przymiotniki *šlechetny* i *szlachetny* powstały wcześniej niż rzeczowniki *šlechta* i *szlachta*. W źródłach czeskich wyrazy *šlechta* i *šlechetny* pojawiają się w tym samym czasie, ale wyrazy *šlechetny* i *szlachetny* są przymiotnikami odrzeczownikowymi, derywatami wyrazów *šlechta* i *szlachta*. Od rzeczowników pochodzą również inne przymiotniki tego typu, np. bajka – bajeczny, bitwa – bitewny, forma – foremny, karczma – karczemny, łaźnia – łaźiebny, stajnia – stajenny, studnia – studzienny, walka – waleczny. Także podobne przymiotniki czeskie pochodzą od rzeczowników, np. bajka – báječný, bitwa – bitevní, forma – foremny itp. W źródłach nie spotykamy wyrażen *šlechtný vladyka* i *szlachetny włodyka*.

3.3.2. T. Czarnecki nie uzasadnia swojej tezy, że wyrażenie *slechter edelmann* oznaczało w XIII w. nobilew bezpośrednio zależnych od książąt. Cytowane przez niego wyrażenie *ein schlechter Edelmann* pochodzi

---

³⁴ Tamże, p. 3.3.7.

³⁵ Tamże, p. 3.4.1.; 3.4.2.; 3.4.3.

zapewne z późniejszych czasów (bo *schlechter*, a nie *slechter*); znaczyło ono tyle, co ‘prosty, zwykły szlachcic’³⁶. Wasalami książąt niemieckich byli m.in. hrabiowie, od których otrzymywali lenna niżsi rycerze³⁷.

Hrabia nie mógł być określony jako ‘prosty, zwykły szlachcic’³⁸. Grupy wyrazowe typu *schlechter edelmann* lub *schlechter burger* (= zwykły mieszczanin) nie były raczej terminami technicznymi oznaczającymi ściśle określoną grupę prawną; mówiły one tylko o niższej pozycji w stosunku do innych członków tej samej grupy społecznej³⁹.

3.3.3. Nie jest prawdopodobna teza, że możnowładcy czescy i polscy, zaliczeni przez T. Czarneckiego do nobilów niższych, przyjęli nazwę określającą niższą pozycję (*sleht* > *šlechtný*?).

3.3.4. W Czechach i Polsce nie rozwinęła się hierarchia lenna i dlatego nie można łączyć z nią recepcji wyrazów *šlechta* i *szlachta*. Tylko niezbyt liczni ludzie rycerscy w obu krajach byli w późnym średniowieczu lennikami panujących, możnowładców i instytucji kościelnych. Dobra znacznej większości rycerstwa nie były lennami, a ich posiadacze (w tym także drobni) byli zależni bezpośrednio od monarchów. W Czechach wyraz *šlechta* został zapożyczony na pewno przed połową XIII w., a wielmoże czescy zaczęli nadawać ziemię na prawie lennym dopiero około połowy XIII w.: w 1249 r. biskup ołomuniecki, nieco później niektórzy panowie świeccy⁴⁰.

Około połowy XIII w. rycerstwo niemieckie zaczęło rozpowszechniać prawo lenne na Śląsku. Lennicy byli tu zależni najczęściej bezpośrednio od książąt, znacznie rzadziej od możnowładców i biskupstwa wrocławskiego. Na ziemiach polskich poza Śląskiem nikt nie ślady systemu lennego⁴¹.

---

³⁶ T. Czarnecki, *Skąd pochodzi*, s. 49.

³⁷ Hrabiowie należeli do warstwy wolnych panów (*liberi barones, freie herren*). K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa w zarysie*, t. II, Warszawa 1955, s. 116, stwierdza, że książęta, hrabiowie i inni wolni panowie wchodziłi w skład stanu panów (*Herrenstand*).

³⁸ T. Czarnecki, *Uwagi* (II), p. 2.1, stwierdza, że niemieckie znaczenia przymiotnika *schlecht* wymienione przez niego „nie miały odcienia pejoratywnego, a wprost przeciwnie wskazywały na pozytywny charakter zapożyczonego terminu”. Znaczenia przymiotnika *schlecht*, o których pisze T. Czarnecki, *Skąd pochodzi*, s. 47–49, mają jednak przeważnie pejoratywny charakter. Zob. przyp. 2.

³⁹ T. Czarnecki, *Skąd pochodzi*, s. 48.

⁴⁰ W. Weizsäcker, *Die Entstehung des böhmisch-mährischen Lehnwesens im Lichte der germanischen Forschung*, *Zeitschrift für Geschichte Mährens und Schlesiens*, Bd. 21, 1917, s. 207 i n., 233 i n.

⁴¹ Z. Wojciechowski, *Ustrój polityczny Śląska*, w: *Historia Śląska*, t. I, Kraków 1933, s. 666 i n.; J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. I, Warszawa 1965, s. 225, 574.

Uznanie zwierzchnictwa władców Niemiec przez królów Czech i Polski nie oznaczało rozpowszechnienia prawa lennego w tych krajach. Nie jest uzasadniony wniosek, że nieodzowne było zapożyczenie wyrażenia *slehter edelmann* jako określenia „nobilów bezpośrednich zależnych w prawie lennym od króla czeskiego”. Nie można też datować recepcji polskiego wyrazu *szlachta* lub *szlachetny* na około 1300 r. tylko dlatego, że Wacław II jako władca Polski był wtedy lennikiem króla Niemiec⁴².

3.3.5. Nie jest prawdopodobne przypuszczenie, że z powodu wyboru Karola Luksemburskiego na króla Niemiec w 1346 r. termin (*ten*) *šlechta* i *šlechtic* uzyskały wyższą niż poprzednio rangę i że dopiero wtedy stały się określeniami czeskich wielmożów-nobilów wyższych⁴³. Już bowiem na początku XIV w. przymiotnik *šlechtný* umieszczany był nie tylko przy imionach rycerzy-nobilów⁴⁴, lecz także biskupów⁴⁵, książąt i królów. Książę czeski Bolesław II Pobożny określany jest w kronice Dalimila jako *svatý a šlechtný Boleslav*, a jego praprawnuk jako *kněz šlechtný Soběslav*⁴⁶. Króla czeskiego Przemysła Ottokara II obdarza kronikarz mianem *krale šlehetného*⁴⁷. Tak samo nazywa on króla Jana: *Ot krále Jana nynějšieho šlehetného*⁴⁸. Przymiotnik *šlechtný* w kronice Dalimila ma dodatnie zabarwienie uczuciowe, oznacza osobę znaczą, dostojną, godną szacunku. Źródłem wyrazu ***šlechtný nie mógł być więc przymiotnik sleht***, który określał niższą pozycję w danej grupie społecznej.

IV. „Stara etymologia”

4.1. T. Czarnecki stwierdza, że pogląd o pochodzeniu wyrazu *szlachta* ze źródła niemieckiego *slahta*, *Geschlecht* itp. jest powszechny od XIX w.⁴⁹ Etymologia ta pojawia się jednak znacznie wcześniej. Marcin Kromer w 1578 r. pisał, że ci którzy tworzą stan szlachecki *vernacula autem lingua schliachta, a generis nobilitate mutuato, nisi fallor, a Germanis vocabulo*

---

⁴² T. Czarnecki, *Uwagi* (II), p. 3.3.4; 3.4.2.

⁴³ Tamże, p. 3.3.7.

⁴⁴ Dalimil, s. 166, w. 41: *Kněz hrad poručí Heřmanovi Zvieřetickému, rytieři mladému ale přěšlechtnému*.

⁴⁵ Tamże, s. 153, w. 53: *kněz Jan, šlechtný biskup*.

⁴⁶ Tamże, s. 65, w. 1; s. 117, w. 9.

⁴⁷ Tamże, s. 150, w. 21

⁴⁸ Tamże, s. 168, w. 1.

⁴⁹ T. Czarnecki, *Uwagi* (I), s. 382.

(*quasi Gechlechter*) *vocantur*⁵⁰. Stefan Kazikowski przetłumaczył te słowa następująco: w języku natomiast ojczystym zwa się szlachtą, od szlachetności rodu, przy czym, jeśli się nie mylę, wyraz ten zapożyczony został od Niemców (niby *Geschlechter*)⁵¹. Już w XVI w. dostrzegano więc podobieństwo wyrazu *szlachta* do niemieckiej nazwy rodu.

O etymologii wyrazu *szlachta* pisał m.in. Karol Szajnocha. Sądził on, że w Czechach wyraz ten upowszechnił się w niemieckim znaczeniu rodu w ogóle, a przybrał nadto słowiańskie znaczenie rodu zacnego, rodowitości. Natomiast do Polski dostał się jedynie jako ród zacnych, „urodzonych”⁵².

4.2. Wyrazy *šlechta* i *szlachta* oznaczały nie tylko grupę społeczną i jej członków, lecz także przynależność do tej grupy, a tym samym pochodzenie z niej. Członek rycerstwa bowiem dziedziczył tę przynależność wraz z posiadłością ziemską. Wyraz *šlechta* oznaczał ponadto ‘ród w ogóle’. W przekładach Biblii bowiem słowo *šlechta* jest odpowiednikiem słowa *genus* (= ród) i *generositas* (= urodzoność)⁵³. Znaczenia ‘ród w ogóle’ nie miał już polski wyraz *szlachta*. Źródła potwierdzają więc moim zdaniem przedstawiony wyżej pogląd K. Szajnochy. Przemawiają one za tezą, że źródłem czeskiego wyrazu *šlechta* był podobnie brzmiący wyraz niemiecki oznaczający ród. Zdaniem niektórych badaczy był to średnio-wysoko-niemiecki wyraz *slahte*⁵⁴, nie można wykluczyć także formy *sleh-te*. Wyrazy czeski i polski mają wprawdzie końcówkę -a (a nie -e), ale także obecnie niektóre rzeczowniki rodzaju żeńskiego mają w języku niemieckim końcówkę -e, a językach czeskim i polskim końcówkę -a; np. niem. Kapelle – czes. kapela – pol. kapela; Karawane – karavana – karawana; Karte – karta – karta; Kasse – kasa – kasa; Krone – korona – korona.

4.3. Z poglądem K. Szajnochy nie zgadza się T. Czarnecki⁵⁵. Nie jest jednak przekonujący jego tłumaczenie, że znaczenie „ród” *nie może*

---

⁵⁰ M. Kromer, *Polonia sive de situ, populis, moribus, magistratibus et Republica regni Poloniae libri duo*, wyd. W. Czerniak, Kraków 1901, s. 55.

⁵¹ M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego*, przekład S. Kazikowskiego, opr. R. Marchwiński, Olsztyn 1984, s. 78.

⁵² K. Szajnocha, *Nastanie szlachty i herbów w Polsce*, w: tenże, *Szkice historyczne*, t. II, Lwów 1857, s. 269.

⁵³ V. Chládková, op. cit., s. 231, 232.

⁵⁴ Tamże s. 230, 237.

⁵⁵ T. Czarnecki, *Skąd pochodzi*, s. 44. Słusznie kwestionuje on tezę K. Szajnochy, że wyraz *šlechta* został zapożyczony już w X w.

być pierwotnym znaczeniem tego terminu, a tylko wytworzonym w jakiś czas po zapożyczeniu znaczeniem sekundarnym⁵⁶. T. Czarnecki stwierdza, że niemiecki wyraz *slahta-slahte-slehte* nie oznaczał rodu szlacheckie urodzonych; jego zdaniem *błyskawiczna zmiana znaczenia 'ród' > 'ród szlachecki'* stałaby w sprzeczności z powolnym procesem powstania tego stanu w Polsce⁵⁷. W artykule z 2002 r. wyraziłem pogląd, że za przyjęciem niemieckiej nazwy (*slahta, slehte*) jako określenia rycerstwa przemawia fakt, że w różnych językach nazwy elity społecznej miał związek z rodem, urodzeniem, pochodzeniem, dziedzictwem; np. serbochorw. *plemièi* i *plemstwo*, franc. *gentilhomme*, ang. *gentleman*, pol. *dziedzic*, predykaty *urozony* i *urodzony*⁵⁸. Predykatem szlachty w Polsce był sam wyraz *urodzony*, a w Czechach *urozený*; nie było potrzebne wyjaśnienie, że chodzi o osoby szlacheckie urodzone czy dobrze urodzone. W Alexandreidzie czytamy, że król perski Dariusz tak mówił do swoich wojowników:

*Słyšte, vece, čstni otčici,
všie šlechty předsí dědici!*⁵⁹

Wyraz *otčici* (= ojczyce) oznaczał potomków ojców, a wyraz *dědici* potomków dziadów. Chodzi tu oczywiście o ojców i dziadów należących do elity społecznej. Podobne znaczenie miał łaciński wyraz *patricius* (*pater* = ojciec). Znaczenie 'ród' nie musiało się więc zmieniać błyskawicznie na 'ród szlachecki'. Czeski wyraz *šlechta* miał w XIV w. m.in. znaczenie 'ród w ogóle', a **jednocześnie** 'wysoki ród', 'pochodzenie szlacheckie'. Obok tych znaczeń powstały inne, mające jednak związek z rodem, pochodzeniem, dziedziczeniem. Zapewne słowo *šlechta* w czasie recepcji wyrazu *szlachta* nie miało już znaczenia 'ród w ogóle', albo też znaczenie to zaczęło już zanikać.

4.4. Prawdopodobnie więc wyraz *šlechta* oznaczał początkowo 'ród w ogóle', a następnie także 'wysoki ród'. W źródłach czeskich przed XV w. występuje on dość rzadko; określeniami członka rycerstwa są w nich częściej inne wyraz, np. *pan, vladyka, zeman*⁶⁰. Odpowiednikiem słowa *šlechta* jest także *virtus* (= męstwo, cnota)⁶¹. Vera Chládková stwierdza, że

⁵⁶ T. Czarnecki, *Uwagi* (II), p. 4.3.2.1.

⁵⁷ T. Czarnecki, *Skąd pochodzi*, s. 46.

⁵⁸ A. Bogucki, *O pochodzeniu*, s. 377. Także T. Czarnecki na oznaczenie wyższego rycerstwa używa określeń „wojownicy rodowi”, „dobrze urodzeni”.

⁵⁹ Alexandreida, s. 65, w. 1299.

⁶⁰ V. Chládková, op. cit., s.232

⁶¹ Tamże, s. 233.

w starszych tekstach termin *šlechta* jest używany częściej na oznaczenie zdolności i wartości moralnych odziedziczonych po przodkach niż jako określenie osób⁶².

W kronice Dalimila i Alexandreidzie jako *šlechtici* określani są możni panowie, członkowie rady królewskiej⁶³. Źródła te nie stwierdzają jednak wyraźnie, że *šlechtici* stanowili warstwę wyższą niż *vladyki*. Prawdopodobnie na początku XIV w. termin *šlechta* i jego derywaty nie miały jeszcze określonego zakresu, podobnie jak dziś np. wyraz „elita”. Oznaczały one osoby wysokiego rodu, nie było jednak granicy prawnej między *šlechtą* a nie-*šlechtą*. Zapewne dlatego wyraz *šlechta* nie występuje w starszych czeskojęzycznych zabytkach prawa z XIV w.⁶⁴ Przymiotnik *šlechtny* miał prawdopodobnie pierwotnie znaczenie ‘rodowy, urodzony’, a później ‘zacyjny, godny szacunku’. Wyraz *urozený* był później przymiotnikiem wyższej szlachty⁶⁵.

Nazwami członków prawnie wyodrębnionej wyższej warstwy rycerstwa stały się wyrazy *šlechta* i *šlechtic* nie później niż za panowania Karola IV (1346–1378). Nie stało się to jednak z powodu jego wyboru na króla Niemiec i koronacji na cesarza. Słuszny jest wniosek T. Czarnieckiego, że do wielmożów odnosiły się terminy (*ten*) *šlechta* i *šlechtic*; w słowniku Klareta bowiem *šlechta* = *baro*, a w statucie z ok. 1370 r. *šlechtic* jest wyższy niż *vladyka*⁶⁶. Wątpliwości budzi natomiast teza tego uczonego, że szerszy zakres miał wyraz (*ta*) *šlechta*⁶⁷. Sądzę, że wyrazy (*ta*) *šlechta*, (*ten*) *šlechta* i *šlechtic* oznaczały w II połowie XIV w. wyższą warstwę rycerstwa i jej członka. Takie same znaczenie miały wtedy wyrazy (*ta*) szlachta, (*ten*) szlachta i szlachcic w Małopolsce i na Mazowszu⁶⁸.

4.5. W XV w. wyrazy *šlechta* i *szlachta* oraz *šlechtic* i *szlachcic* stały się określeniami całego rycerstwa i jego członków. W Czechach powstały w XV w. dwa stany szlacheckie: wyższej szlachty (*stav panský*) i niższej szlachty (*stav rytířský*)⁶⁹. Czonek niższej szlachty do XVII w. był określany

⁶² Tamże, s. 232.

⁶³ Por. A. Bogucki, *O pochodzeniu*, s. 377 i n. V. Chládková, op. cit., s. 231, sądzi, że wyraz *šlechta* oznaczał początkowo tylko grupę najwyższą z otoczenia panującego.

⁶⁴ V. Chládková, op. cit., s. 232.

⁶⁵ A. Bogucki, *Polskie nazwy*, s. 145.

⁶⁶ Zob. przyp. 12 i 14.

⁶⁷ Zob. przyp. 34.

⁶⁸ Zob. przyp. 15 i 17.

⁶⁹ V. Vaněček, *Dějiny, státu a práva v Československu do roku 1945*, Praha 1964, s. 155 i n.; V. Chládková, op. cit., s. 235.

jako *włodyka*⁷⁰. W Polsce powstał jeden stan szlachecki, w skład którego obok wyższego rycerstwa weszli także włodocy-scartabelli⁷¹.

Uzasadniony jest wniosek T. Czarneckiego, że w Wielkopolsce już w ostatnich latach XIV w. wyrazy *szlachta* i *szlachcic* oznaczały całe rycerstwo oraz że w tej dzielnicy konkurowały one z wyrazem *włodyka*. Jak słusznie stwierdza ten uczony, w Wielkopolsce istniała jedna jednolita grupa włodyków⁷². Nie można jednak twierdzić, że wyraz *szlachta* był tam używany „przede wszystkim w pierwotnym znaczeniu ‘drobny szlachcic’”. Występujące w zapisie z 1374 r. imię własne *Slahta* (*Stanislao dicto slahta, vicario ecclesie minoris Gneznensis*) nie jest dowodem, że w Wielkopolsce już wtedy wyraz ten oznaczał przede wszystkim drobnego szlachcica (jak sądził T. Czarnecki). Często bowiem nawet chłopci mieli przywisko „Król”, np. w zapisie z 1402 r.: *kmethonem dictum Crol*⁷³. Przywisko nie musi więc mówić o pozycji społecznej danej osoby⁷⁴.

4.6. Artykuły T. Czarneckiego o etymologii wyrazu *szlachta* mają dużą wartość poznawczą. Autor ukazał różne formy, derywaty i odcienie znaczeniowe tego wyrazu, a także zmiany fonetyczne w ciągu kilku stuleci. Dowiadujemy się z tych prac o zmianach fonetycznych i znaczeniowych kilku wyrazów niemieckich, np. *slahta*, *sleht*, *ritter*. Niektóre informacje tego uczonego wykorzystałem w polemice z nim. Trafne są uwagi T. Czarneckiego o pierwotnych znaczeniach wyrazów *włodyka* i *rycerz*, o ewolucji znaczenia wyrazu *włodyka*, o powstaniu wyrazu *pan* z wyrazu *żupan*, o predykacie rycerzy pasowanych (*strenuus*); prawdopodobne są jego wnioski o znaczeniach wyrazów *wiciądz* i *woj*.

V. Wnioski

5.1. Nie można się zgodzić z poglądem T. Czarneckiego, że rzeczowniki *šlechta* i *szlachta* pochodzą z niemieckiego przymiotnika *sleht* (= niższy,

---

⁷⁰ *Prameny*, t. 2, s. 263.

⁷¹ J. Bardach, op. cit., s. 420 i n.

⁷² T. Czarnecki, *Skąd pochodzi*, s. 57; tenże, *Uwagi* (II), p. 3.3.4.1.

⁷³ *Księga ziemska poznańska 1400–1407*, wyd. K. Kaczmarczyk i K. Rzyński, Poznań 1960, nr 1051.

⁷⁴ T. Czarnecki, *Uwagi* (II), p.4.4.1. kwestionuje zapożyczenie niemieckiej nazwy rodu (*slahta* itp.) także dlatego, że nie było ono konieczne. Istniał bowiem czeski i polski wyraz *rod*. Niekiedy jednak obok nazw rodzimych były używane zapożyczone, np. tytułem naczelnika grodu w Polsce był wyraz *pan*, a później obok niego także *kasztelan* (z łac. *castellanus*).

prosty, zwykły, ujednolicony). Wyrazy *šlechta* i *szlachta* bowiem oznaczały w XIV w. członków wyższej warstwy rycerstwa, a przymiotnik *šlechety* umieszczany jest w najstarszych wzmiankach m.in. przy imionach książąt i królów. Nie jest prawdopodobny domysł, że określenie *šlechter edelman* pojawiło się w Czechach jako grupa wyrazów *šlechety vladika* i że z tego wyrażenia powstał wyraz *šlechta*.

5.2. Bardzo prawdopodobna jest dotychczasowa etymologia szlachty wiążąca ten wyraz z niemieckim określeniem rodu (*slahta*, *slahte*, *slehte*). Wyraz *szlachta* nie został jednak zapożyczony bezpośrednio z języka niemieckiego, lecz za pośrednictwem języka czeskiego (*šlechta* > *szlachta*).

5.3. Chronologia zapożyczeń i zmian znaczeniowych była prawdopodobnie następująca:

Najpóźniej na początku XIII w. z niem. *slahte* lub *slehte* powstał czeski wyraz *šlechta*. Zarówno wyraz niemiecki jak i czeski miały znaczenie 'ród w ogóle'. W XIV w. z czes. *šlechta* został zapożyczony polski wyraz *szlachta* (lub *šlachta*), który nie miał już znaczenia 'ród w ogóle'. Wyrazy *šlechta* i *szlachta* oznaczały w XIV w. pochodzenie z zacnego rodu oraz wyższą warstwę rycerstwa i jej członków. Prawie takie same były niektóre de-rywaty obu wyrazów: np. *šlechtic* – *szlachcic*, *šlechety* – *szlachetny*. W ciągu XV w. wyrazy *šlechta* i *szlachta* oraz *šlechtic* i *szlachcic* stały się określeniami całego rycerstwa (w Wielkopolsce już w końcu XIV w.).

Noch zu der Herkunft des Wortes „szlachta/Schlachta”

Der vorliegende Artikel stellt die nächste Phase der Polemik mit den Feststellungen von T. Czarnecki dar (Gdańskie studia z dziejów średniowiecza [Danziger Studien zur Geschichte des Mittelalters. Nr 8 und 9], bezüglich der Herkunft des Begriffs *szlachta/Schlachta*. Inwiefern der Autor die Verdienste von T. Czarnecki im Hinblick auf die Erforschung der Formen, der Ableitungen und der semantischen Schattierungen dieses Wortes, sowie seiner phonetischen Veränderungen im Laufe einiger Jahrhunderte hervorhebt, insofern bestreitet er die These, dass die Substantive *šlechta* und *szlachta* von dem deutschen Adjektiv *slecht* stammen würden. Dem Autor zufolge ist es unwahrscheinlich, dass die Bezeichnung *šlechter edelman* in Tschechen als *šlechety vladika* aufgetaucht sei, und dass aus diesem Ausdruck das Wort *šlechta* entstanden sei (was T. Czarnecki behauptete).

Nach der Ansicht von A. Bogucki sah die Chronologie der Entlehnungen und Bedeutungsveränderungen des Wortes *szlachta* wahrscheinlich wie folgt aus:

Spätestens am Anfang des 13. Jh. entstand aus dem deutschen *slachte* oder *slechte* das tschechische Wort *šlechta*. Beide Wörter, das deutsche und das tschechische, hatten die Bedeutung von „Geschlecht an sich“. Im 14. Jh. wurde aus dem tschechischen *šlechta* das polnische Wort *szlachta* (oder *ślachta*) entlehnt, das allerdings nicht mehr die Bedeutung von „Geschlecht an sich“ hatte. Die Begriffe *šlechta* und *szlachta* bezeichneten im 14. Jh. die Abstammung von einem edlen Geschlecht, sowie die oberste Schicht des Rittertums und ihre Mitglieder. Fast gleich sahen manche Derivate beider Wörter aus, z.B. *šlechtic-szlachcic*, *šlechetny-szlachetny*.

Im Laufe des 15. Jh. wurden die Wörter *šlechta* und *szlachta* sowie *šlechtic* und *szlachcic* zu Bezeichnungen des gesamten Rittertums (in Großpolen schon am Ende des 14. Jh.).